

**ԼՂԻՄ-ԻՑ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒԺԻ՝ ԱՂԻՔԵՋԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽԵԼՈՒ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԵՐԿՐԱՄԱՍԸ ՀԱՅԱԹԱՓԵԼՈՒ
ՆՊԱՏԱԿ ՈՒ ՄԻՋՈՑ¹**

Վահրամ Բալայան

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԱրՊՀ

Արցախը Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո ԱդրեսՍՀ ղեկավարությունը, գիտակցելով, որ բռնակցված տարածքներում հայ ազգաբնակչությունը չի հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այդ տարածքների ժողովրդագրական վիճակը փոփոխությունների ենթարկելու ուղղությամբ:

1920-ական թվականներից մինչև 1950-ական թվականների վերջը Լեռնային Ղարաբաղից ամեն տարի հազարավոր երիտասարդներ էին հավաքագրվում և ուղարկվում հանրապետության արդյունաբերական կենտրոնները կառուցապատելու, ինչպես նաև՝ Միլի և Մուղանի անջրդի հողահանդակները յուրացնելու:

Մշակովի հողահանդակների պակասը, ցածր բերքատվությունը, ոռոգման համակարգերի բացակայությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը ստիպում էին հարևան ադրբեջանական շրջաններում զբաղվել արտագնա աշխատանքով:

Հարևան թուրքաբնակ և քրդաբնակ շրջանների համեմատ՝ Լեռնային Ղարաբաղը, Բաքվի և Լենքորանի գավառներից բացի, ամենախիտ ազգաբնակչություն ունեցող երկրամասն էր:

Այսպես. 1926թ. վիճկագրական տվյալների համաձայն մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա Ադրբեջանում ապրում էր 26,8 մարդ, Ադրամի գավառում՝ 30, Գանձակի գավառում՝ 26,2, Գյոկչայի գավառում՝ 24,7, Ջեբրայիլի գավառում՝ 17,6, Ջաքաթալայի գավառում՝ 18,6, Լենքորանի գավառում՝ 38,6, Սալյանի գավառում՝ 13,4, Շենախիի գավառում՝ 12,2, ԼՂԻՄ-ում՝ 31,1 մարդ²: 1921թ. Լեռնային Ղարաբաղում այդ թիվը կազմել է 36,1 մարդ³: Նման թվային փոփոխությունը կապված էր բնակչության արտագաղթի հետ:

¹ Հոդվածն ընդունված է 13.11.13:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

² Գ. Սեյրան, Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները, Թիֆլիս, 1928, էջ 10:

³ Գ. Кочарян, Нагорный Карабах, Баку, 1925, с. 13.

Լեռնային Ղարաբաղի կտրտված աշխարհագրական դիրքը խանգարում էր կուլտուրական հողագործության վարմանը: 1926թ. տվյալների համաձայն՝ ԼՂԻՄ-ը ուներ 380.832 դեյատին տարածություն, որից 140.000 դեյատինը (37 տոկոս) ծածկված էր մացառներով ու անտառներով, 62.647,07 դեյատինը (16 տոկոս) պիտանի էր կուլտուրական հողագործության համար, 38.000 դեյատինը (10 տոկոս) արոտավայրեր էին, իսկ մնացած 140.285 դեյատինը (37 տոկոս) անպիտան հողեր էին¹:

Աղբբեջանի ԿԿՅԿ 1926թ. տվյալներով՝ 100 տնտեսություններին բաժին էր հասնում Ղուբայի գավառում՝ 336,85 դեյատին, Աղդամի գավառում՝ 331,00 դեյատին, Բաքվի գավառում՝ 308,40 դեյատին, Գյանջայի գավառում՝ 238,14 դեյատին, Ջեբրայիլի գավառում՝ 238,14 դեյատին, Շամխորի գավառում՝ 201,52 դեյատին, Քրդիստանի գավառում՝ 134,55 դեյատին, իսկ ԼՂԻՄ-ում՝ 113,73 դեյատին վարելահող²:

Ներկայացված թվերի համաձայն՝ ԼՂԻՄ մեկ շնչին բաժին էր հասնում 0,2-0,5 դեյատին մշակովի հողամաս: Ըստ շրջանների՝ Ջրաբերդում այդ թիվը կազմում էր 0,55 դեյատին, Վարանդայում՝ 0,47 դեյատին, Դիզակում՝ 0,42 դեյատին, Խաչենում՝ 0,4 դեյատին, իսկ Շուշիում՝ 0,2 դեյատին³:

Սակավահողության պատճառով Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիներն ստիպված հողեր էին վարձակալում հարևան թուրքաբնակ շրջաններից: Երբեմն ստացված բերքի կեսը բաժին էր հասնում հողատերերին:

1920-30-ական թվականներին Լեռնային Ղարաբաղում սովն ու համաճարակ հիվանդությունները մասսայական բնույթ էին կրում: Ժամանակաշրջանի մամուլը անդրադարձել է այդ հարցերին: Բազմաթիվ նյութեր են պահպանվում նաև արխիվում: «Կոմունիստ» թերթը գրել է. «...Հաց չկա: Ամեն օր սովի պատճառով բազմաթիվ մահացության դեպքեր են տեղի ունենում: Ծաղիկը համաճարակի բնույթ է ստացել: Շաքարի և աղի գաղափարը մոռացվել է: Աղի բացակայության պատճառով անհաշիվ հիվանդություններ են զարգանում»⁴:

Մի քանի տարի անց թերթը արձանագրում է. «Գյուղացիները աղքատության պատճառով չեն կարողանում նավթ գնել և ձմռան օրերին՝ մութն ընկնելուն պես, ժամը 5-ից 6-ից քնում են: Շաքարի մասին գյուղացին վաղուց է, ինչ բոլորովին մոռացել է:

¹ Народное хозяйство Закавказья в цифрах 1927г., ЗСФСР, ЦСУ, Тбилиси, 1927, с. 82.

² Г. Кочарян, Աշվ. աշխ., էջ 13:

³ Գ. Սեյրան, Աշվ. աշխ., էջ 13:

⁴ «Կոմունիստ», 24 հունիսի, 1920:

Չնայած դրան՝ կառավարությունն ստիպում է Ղարաբաղից միջոցներ հանգանակել Գերմանիայի պրոլետարիատին օգնելու համար»¹:

«Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում Լեռնային Ղարաբաղը: Մի տնտեսապես և կուլտուրապես քայքայված երկիր, ազգամիջյան կռիվների հետևանքով քարուքանդ եղած, վերջին տարիների սովի, անբերրիության, բնության պատուհասների շնորհիվ նվազած մի խղճուկ ու թշվառ երկիր՝ զուրկ տնտեսական որևէ շահավետ աղբյուրից, արդյունաբերությունից, կտրված դրսի աշխարհից, զուրկ կանոնավոր հաղորդակցության միջոցներից և այլն, և այլն: Մի երկիր, որի ազգաբնակչության խոշոր մասը, ապրուստի միջոցներ չգտնելով, շարունակ դիմում է քաղաքները, ձգտում դեպի արդյունաբերական կենտրոններ...»²: «Գյուղացիներից շատերը ստիպված են իրենց անասունները վաճառել և հաց գնել: Շատերն էլ թողնում են գյուղը, իրենց տնտեսությունը և անցնում քաղաքները»³:

ԼՂԻՄ վիճակագրական վարչության ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ մարզի ոչ մի տնտեսությունում մինչև 1925թ. բերքահավաքը հացը չի բավարարել⁴:

ԼՂԻՄ-ում մշակովի հողահանդակների պակասը, ցածր բերքատվությունը, ոռոգման համակարգերի բացակայությունը և ժողովրդի սոցիալական ծանր վիճակը ադրբեջանական իշխանությունների կողմից հմտորեն օգտագործվեց:

Ղարաբաղի դաշտային հատվածների՝ արդեն թուրքաբնակ տարածքները մշակելու, Բաքվի, իսկ 1950-60-ական թվականներից էլ՝ Սումգայիթի արդյունաբերական ձեռնարկություններն սպասարկելու նպատակով, ապագայում բարեկեցիկ կյանքի խոստումներով, ադրբեջանական իշխանությունները ԼՂԻՄ ազգաբնակչության շրջանում լայն քարոզչություն ծավալեցին, ինչը շուտով իր հետևանքներն ունեցավ:

1920-ական թվականների կեսերից սկսած՝ մի քանի հարյուր հայ ընտանիքներ Լեռնային Ղարաբաղից տեղափոխվեցին և բնակություն հաստատեցին Միլի և Մուղանի տափաստանում:

Դեռևս միջնադարում Կարա կոյունլու և աղ կոյունլու թուրքմենական ցեղերի ճնշման տակ Կուր-արաքսյան միջագետքը սկսեց հայաթափվել: Այդ գործընթացն անդառնալի թափ ստացավ ուշ միջնադարում: Հատկապես կործանարար էր Ղարաբաղի Փանահ և Իբրահիմ խաների քաղաքականությունը: Թուրքական ծագում ունեցող ցեղերը տեր դարձան

¹ «Կոմունիստ», 8 հունվարի, 1924, 9 հունիսի, 1924:

² Նույն տեղում, 4 մարտի, 1924:

³ Նույն տեղում, 15 սեպտեմբերի, 1924:

⁴ Г. Кочарян, *նշվ. աշխ.*, էջ 47:

բարեբեր և այգեվետ լայնարձակ դաշտավայրին: Սկզբնական շրջանում քոչվորների համար այն ծառայում էր որպես ձմեռային արոտավայր, իսկ 18-րդ դարի վերջերից քայլ առ քայլ նրանք փորձեցին անցնել նստակեցության: Արդյունքում ոռոգովի հողատարածքները վերածվեցին չոր տափաստանների:

Ցարական Ռուսաստանը Ղարաբաղին տիրելուց հետո փորձեց տնտեսապես յուրացնել Կուր-արաքսյան հայկական միջագետքը: Հայերի կողմից կառուցված նախկին ջրանցքների և գետերի ափերին ձևավորվեցին ռուս գաղթականների՝ մոլոկանների, դուխաբորների բնակավայրերը: Այդ ժամանակներից շրջանառության մեջ դրվեց ռուսական Մուղան հասկացությունը: Նորից վերագործարկվեցին մոռացության մատնված նախկին ջրանցքները: Դրանք ավելի շատ հայտնի էին «Գյավուր-արխ» անունով, ասել է թե՛ քրիստոնյաների կամ հայերի ջրանցք: Դրանցից ամենախոշորը, սկիզբ առնելով Արաքսից, իր մեջ էր առնում Քոնդալան, Խոնաշեն, Կարկառ, Խաչեն և Լեռնային Ղարաբաղից հոսող այլ ավելի մանր գետերի ջրերն ու ոռոգում հազարավոր հեկտար հողատարածքներ: Խորհրդային տարիներին «Գյավուր-արխին» պաշտոնապես տրվեց «Վերին Ղարաբաղյան» անունը:

Մինչև 1910-ական թվականները «Աթաբեկով» ընկերության, իշխանուհի Ունցևայի, Ռուստամբեկովների միջոցներով կառուցվեցին մի քանի նոր ջրանցքներ¹:

1918-20-ական թվականներին, ազգամիջյան ընդհարումների հետևանքով ամայացան նաև ռուսական բնակավայրերը: Թուրքերի ճնշումների տակ նրանք հեռացան իրենց երկիրը: Դաշտավայրը նորից քոչվոր թրքախոս ցեղերի բազմաթիվ անասնահոտերի ոտքի կոխան դարձավ:

Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը խնդիր դրեց ԼՂԻՄ-ի հայության ջանքերով մշակովի դարձնել դաշտային Ղարաբաղը: Միաժամանակ որոշվեց ԼՂԻՄ-ի սահմանագծով ստեղծել թուրքաբնակ գյուղեր՝ ստիպելով քոչվորներին անցնել նստակեցության և ընդգրկվել կոլտնտեսությունների մեջ:

ԱԽՍՀ ժողովոմխորհը 1929թ. մարտի 20-ին և բարձրագույն տնտեսական խորհուրդը՝ նույն թվականի ապրիլի 15-ին, որոշեցին «Գյավուր-արխի» երկայնքով ստեղծել բնակավայրեր և ջրարբի դարձնել շրջակա հողահանդակները²:

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 հունվարի, 1998:

² ԼՂՀ պետադիսիվ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 2, թ. 12:

Նախատեսվում էր սկզբնական շրջանում մշակովի դարձնել 18.245 հա հողատարածքներ, որից 2.250 հա բաժին էր հասնում ԼԴԽ-ի վերաբնակներին¹: 1930թ. սկզբներից ԼԴԽ-ից 1.200 տնտեսություններ հաստատվեցին «Գյավուր-արխի» շրջակայքում²: Միաժամանակ, ջրանցքը կառուցելու նպատակով, ԼԴԽ-ից 3.000 բանվորներ հավաքագրվեցին: Ամեն մի բանվոր պարտավոր էր 40 խորանարդ մետր հողային աշխատանք կատարել և հանձնել «Գյավուր-արխի» շինարարության վարչությանը³:

Ծանր աշխատանքը, կլիմայական պայմանների կտրուկ փոփոխությունը մասսայական հիվանդությունների և մահացության պատճառ էին դառնում:

Միջնադարում գոյություն ունեցած հայկական նախկին բնակավայրերի տեղը հայերը հիմնեցին նոր գյուղեր՝ Թագաքյանդն ու Շահումյանը՝ Աղջաբեդու շրջանում, իսկ Խաչենատրոյն ու Քեբիրլին՝ Ժդանովի շրջանում: Սկզբնական շրջանում այս գյուղերում ադրբեջանցիներն աշխատում էին որպես անասնապահներ, իսկ 1960-ական թվականներից նրանք սկսեցին գնել հայերի բնակավայրերը: Հարթավայրային շրջաններից վերջին հայ ընտանիքները բռնագաղթեցին 1988թ.:

1920-ական թվականների կեսերից Լեռնային Ղարաբաղից արտագաղթը մասսայական բնույթ էր կրում: Դեպքերին ականատեսը գրել է. «Հողագրկության հետ կապված ազգաբնակչության արտագաղթը Ղարաբաղից մասսայական բնույթ է ստացել: Դրան նպաստում են նաև պարբերաբար կրկնվող երաշտը, կարկուտը, կենդանիների կտտորվածքը (ազարը) և այլն: Ղարաբաղից հեռացածներն այսօր հայրենիքում ապրողներից անցնում են: Բաքվի հայ բնակչության կեսից ավելին ղարաբաղցիներ են, Նուխու, Արեշի, Գյոկչայի բնակչության կեսը Ղարաբաղից են դուրս եկել: Անդրկովկասյան երկրներում և հյուսիսային Կովկասում կգտնեք ղարաբաղցիների խոշոր գաղութներ: Պարսկաստանում, Ասիայի հեռավոր քաղաքներում, Ամերիկայում, Արևմտյան Եվրոպայում ցրված են հազարավոր ղարաբաղցիներ:

...Էմիգրացիայի մի մասն ընդմիջտ կտրվում է հայրենիքից, իսկ մյուս մասը կարճ ժամանակով կտրվում է հայրենիքից՝ վաստակելու և իր քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու համար: Ժամանակավոր էմիգրանտների մի մասը Բաքվում բանվորագրվում է, մյուս մասը մշակ-

¹ «Կոմունիստ», 8 հունվարի, 1929:

² Նույն տեղում, 28 հունվարի, 1930:

³ Նույն տեղում, 2 մարտի, 1930:

համբալ է դառնում, իսկ մի խոշոր մասն էլ զբաղվում է արհեստներով, ինչպես որմնադրությամբ, քարտաշությամբ:

Ղարաբաղի կենտրոնականի 1925թ. օգոստոսի նստաշրջանում Դիզակի գավառի կենտրոնի նախագահ ընկ. Շահենի զեկուցումից պարզվեց, որ Դիզակից այդ տարին հեռացել են 4.895 հոգի, որը կազմում էր Դիզակի ամբողջ ազգաբնակչության 18%-ը: Նույնը ավելի կամ պակաս չափով կարելի է պնդել Վարանդայի ու Խաչենի մասին¹:

«Տարեց տարի բնակչության նոր հավաք է կազմակերպվում, ընտանիքների առավել եռանդուն և գործունյա անդամներն ստիպված լքում են իրենց հայրենիքը,- ցավով գրել է դեպքերին ականատես Գ.Քոչարյանը: - ...Լեռնային Ղարաբաղում տուն չկար, որի մեկ անդամին չուղարկեին արտագնա աշխատանքի»²:

Արտագնա աշխատանքը խրախուսելու նպատակով առավել շատ բանվորական ուժ հավաքագրած պաշտոնյաներին և կոլտնտեսություններին պարգևներ էին տալիս:

Բաքվի իշխանությունների հրահանգով այն անձինք և հիմնարկությունները, որոնք հրաժարվում էին բանուժ տրամադրել, պատժամիջոցների էին ենթարկվում:

Այսպես՝ 1930թ. Լեռնային Ղարաբաղից Ադրբեջանի տարբեր շինարարական կազմակերպությունների համար պետք է հավաքագրվեր 1.000 բանվոր, մինչդեռ հաջողվել է միայն 27 հոգու համոզել: «Կոմունիստ» թերթը դա գնահատել է որպես «օպորտոնիստական վերաբերմունք և թերագնահատվել է այդ կարևոր գործը»³:

Որոշ գյուղերի՝ Խերխանի, Ննգիի, Ջարդանաշենի կոլտնտեսությունների վարչությունները հրաժարվում են բանվորական ուժ տրամադրել⁴: Անհնազանդներին պատժելու և արցախահայությանը հայենիքից կտրելու գործընթացին նոր թափ հաղորդելու նպատակով 1933թ. հունիսի 21-ին ԱԽՍՀ ժողովոյնի ղեկավար Միր Ջաֆար Բաղիրովի ստորագրությամբ հետևյալ որոշումը կայացրեց. «Չաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մի շարք կազմակերպություններում անընդհատ անտեսվում է կոլտնտեսություններից բանվորական ուժի հավաքագրման գործը, այդ ամենը թողնված է ինքնահոսի ու որի հետևանքով արտադրական պլանների իրագործումը դրվել է վտանգի տակ՝ ԱԽՍՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը որոշում է.

¹ Գ.Սեյրան, նշվ. աշխ., էջ 11:

² Գ.Կոչարյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

³ «Կոմունիստ», 14 հոկտեմբերի, 1931:

⁴ Նույն տեղում, 21 հունիսի, 1931:

1. Բոլոր տնտեսական կազմակերպություններին պարտավորեցնել, գործող օրենքների համաձայն, բանվորական ուժի հավաքագրումը պայմանագրային հիմունքներով իրականացնել կոլտնտեսությունների և մեծատնտեսների հետ:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ առանձին շրջգործկոմների կողմից բանվորական ուժ վարձակալող կազմակերպություններին անհիմն արգելվել է համապատասխան աշխատանքը կատարել, ուստի շրջգործկոմների բոլոր նախագահներին պարտավորեցնել անձնական պատասխանատվությամբ անվերապահորեն թույլ տալ աշխատանքի ժողկոմիսարի կողմից նախօրոք իջեցրած պլանների համաձայն այդ ներկայացուցիչներին ժամանակին իրագործել իրենց պարտականությունները: Միաժամանակ նրանց օժանդակել և ցույց տալ համապատասխան օգնություն:

Բոլոր շրջգործկոմներին զգուշացնել, որ անհիմն մերժումը կդիտվի որպես բանուժի հավաքագրման կուսակցության և կառավարության կարևորագույն որոշման ձախողման փորձ: Մեղավորները կենթարկվեն ամենախիստ պատասխանատվության»¹:

1930-ական թվականներին այօրինակ որոշումը չկատարելը մարզի ղեկավարության համար հղի էր ամենածանր հետևանքներով: ԱԽՍՀ ժողկոմխորհի որոշմանը 1933թ. հուլիսի 1-ին հաջորդեց ԱդրԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Հ.Ռահմանովի նամակը՝ հասցեագրված Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի քարտուղարին և մարզկոմի նախագահին, որտեղ ասված էր. «ԱԽՍՀ-ում նավթարդյունաբերության զարգացման և նոր նավթառատ շրջանների հետախուզման ու շահագործման, ինչպես նաև այդ աշխատանքների իրագործման հետ կապված շինարարական աշխատանքների կազմակերպման համար «Ադրնավթ»-ը ներկայումս բանվորական ուժի խիստ կարիք է զգում: ԱդրԿ(բ)Կ Կենտկոմը առաջարկում է Ձեզ տարբեր արհեստների տեր սևագործ բանվորներ հավաքագրելու համար ձեր շրջանում գտնվող «Ադրնավթ»-ի ներկայացուցիչներին ամենուր գործնական աջակցություն և օգնություն ցույց տալ:

Բանուժի հավաքագրման գործը պետք է կազմակերպել հարվածային կարգով»²:

Այս որոշումների և հրահանգների կատարման գործում նախանձելի ակտիվություն էին ցուցաբերում ԼՂԻՄ-ի՝ ազգությամբ թուրք ղեկավարները: 1933թ. հուլիսին Բաքվի նավթահորերում աշխատելու համար

¹ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 53, թ. 354:

²ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 53, թ. 289:

1.325 մարդ է հավաքագրվում¹: 1936թ. հունիսի 23-ին մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ Մամեդովը շրջգործկոմների նախագահներին հրահանգում է 244 բանվոր Ստեփանակերտի, 354-ը՝ Դիզակի, 151-ը՝ Շուշիի, 322-ը՝ Մարտունու շրջաններից հավաքագրել և ուղարկել Բաքվի շինհրապարակներ²: Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի և ժողկոմխորհի 1936թ. օգոստոսի 23-ի որոշմամբ՝ սեպտեմբեր, հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին հանրապետության բամբակացան շրջաններին մարզը 4.250 բանվոր տրամադրեց³: 1940թ. մարտից 400 բանվորներ ուղարկվեցին Ջուլֆայի երկաթուղին կառուցելու, իսկ 200-ը՝ Բաքվում աշխատելու⁴: ԼՂԻՄ կոլտնտեսականների ուժերով, առանց վարձատրության, 1940թ. կառուցվեց Եվլախ-Ստեփանակերտ երկաթգիծը⁵:

ԼՂԻՄ-ում բանուժի հավաքագրման գործընթացը հիշեցնում է միջնադարյան ժամանակահատվածում գոյություն ունեցած մարդահարկին: Այն պլանավորված և համակարգված բնույթ ուներ: Մարզը զրկվում էր իր կենսական ուժերից: Շինարարության ասպարեզում արհեստավորներ ունենալու համար, Ադրբեջանի կառավարության որոշմամբ, 1930թ. Ստեփանակերտում և հայաշատ Շամախիում բացվում են հատուկ դասընթացներ⁶:

Մինգեչաուրի հիդրոէլեկտրակայանի և Սուլմաչիթի կառուցման նպատակով 1950-60-ական թվականներին ԼՂԻՄ-ից և Ադրբեջանի հայաշատ շրջաններից բանվորների հավաքագրման գործը նոր թափ ստացավ: Նմանօրինակ քաղաքականությունը հանգեցրել էր մարզի հայ բնակչության տեսակարար կշռի անընդհատ նվազմանը: Այսպես՝ 1921թ. տվյալներով՝ Լեռնային Ղարաբաղում ապրում էր 129.243 մարդ, որոնցից 122.426-ը, այսինքն՝ 94,73 տոկոսը հայեր էին, 6.560-ը՝ թուրքեր(5,07 տոկոս), իսկ 0,20 տոկոսը՝ 267 մարդ՝ հույներ, ռուսներ, քրդեր⁷: Մինչև 1959թ. հայերի թիվը կրճատվեց և հասավ 110.1 հազարի⁸: Ընդ որում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության մեծ արտահոսքը մինչև երկրորդ աշխարհամարտն ուղեկցվում էր բնական բարձր աճով: Վերջինիս շնորհիվ հայ բնակչության աճի որոշ միտում նկատվեց: 1926 և 1939թթ.

¹ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 53, թ. 42:

² Նույն տեղում, գ. 8, թ. 3, 4, 15, 16, 17, 20:

³ Նույն տեղում, թ. 30:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 250, ց. 4, գ. 1, թ. 1:

⁵ Նույն տեղում, թ. 9:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 2, գ. 24, թ. 19:

⁷ М. Карапетян, Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921г. (По сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1921г.), Ереван, 1991, с. 10.

⁸ НКАО, 50 лет в дружной советской семье, Степанакерт, 1974, с. 33.

մարդահամարների ընթացքում մարզի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը 111.7 հազարից հասավ 132.8 հազարի: Նույն տարիներին մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 125.3 հազարից հասավ 159.8 հազարի կամ ավելացավ 20,4 տոկոսով¹:

Փաստորեն հայերի տեսակարար կշիռը մարզի ընդհանուր բնակչության թվակազմում կրճատվեց հոգուտ ադրբեջանցիների:

Քաղաքական այդ գործընթացներն իրենց կնիքը թողեցին ինչպես ԱխՍՅ, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ի ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Եթե 1926թ. ԼՂԻՄ-ի բնակչությունը կազմում էր ԱխՍՅ ընդհանուր բնակչության 5,4 տոկոսը, ապա 1989թ. մարդահամարի տվյալներով՝ այդ ցուցանիշը իջավ մոտ 2,7 տոկոսի²:

Այդ կործանարար գործընթացին վերջ տալու համար 1963թ. մարտի 15-ին Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի առաջին քարտուղար Գ.Մելքունյանը և ԼՂԻՄ խորհրդի գործկոմի նախագահ Մ.Օհանջանյանը դիմել էին ԱխՍՅ մինիստրների խորհրդի նախագահ Է.Ալիխանովին՝ վերանայելու հայ երիտասարդության հավաքագրման՝ Ադրբեջանի կառավարության կողմից դեռևս 1929թ. մշակված ծրագիր-պլանը: Նամակում ասված էր. «16 տարիների ընթացքում կազմակերպված ձևով մարզի շրջաններից հավաքագրվեցին և հանրապետության արդյունաբերական ու շինարարական կետեր ուղարկվեցին տասնյակ հազարավոր բանվորական ձեռքեր(ուժ): Նշված կոնտինգենտն աշխատանքային պայմանագրերի ժամկետի ավարտումից հետո մնաց նոր աշխատանքային վայրերում՝ դառնալով քաղաքների մշտական բնակիչներ:

Այդ պատճառով մարզում սուր կերպով զգացվում էր բանվորական ուժի պակաս, հատկապես լեռնային գոտիների կոլտնտեսություններում, որտեղ գյուղատնտեսական աշխատանքների հիմնական տեսակները մեքենայացման հնարավորություն չունեին և իրականացվում էին ձեռքով»³:

Այսպիսով՝ ԼՂԻՄ-ից բանվորական ուժը Ադրբեջան տեղափոխելու միջոցով ԱդրիՍՅՅ ղեկավարությունը առավել շատ լուծում էր քաղաքական խնդիրներ, այն է՝ հայաթափել Արցախը և վերջնականապես յուրացնել նրա տարածքը:

¹Нагорный Карабах за 50 лет (1923-1973гг.), статистический сборник, с. 17; Всесоюзная перепись населения 1959г. Азербайджанской ССР, Москва, 1963, с. 140.

²ЗСФСР в цифрах, Тифлис, 1926, с. 4-5; Статистический ежегодник, ч. 1-2, Баку, 1989, с. 14.

³ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 20, թ. 208:

**Политика перемещения рабочей силы из НКАО в Азербайджан
как цель и средство выдворения армян из родного края**

Ваграм Балаян

Резюме

После присоединения Арцаха к Советскому Азербайджану, руководители Аз. ССР начали принимать меры по изменению демографического положения его территорий. Для этого, начиная с 1920-х гг. до конца 1950-х гг. каждый год тысячи молодых людей из Нагорного Карабаха были завербованы и отправлены на строительство промышленных центров республики, а также для освоения земель Милля и Мугани, где они и оставались.

**The Policy of Moving the Manpower from NKAR to Azerbaijan as the
Aim and Means of getting Rid of the Armenians from the Territory.**

Vahram Balayan

Summary

After the annexation of Artsakh to Soviet Azerbaijan, leaders of the Azerbaijani SSR realizing that Armenian population of annexed territories would not agree to the created situation, began to take measures to change the demographic status of those territories. For achieving their aim, beginning from the 1920th up to the end of the 1950th, every year thousands of young men from Nagorno Karabakh were recruited and sent to build the industrial centers of the republic and also to irrigate the lands of Mill and Mughan.